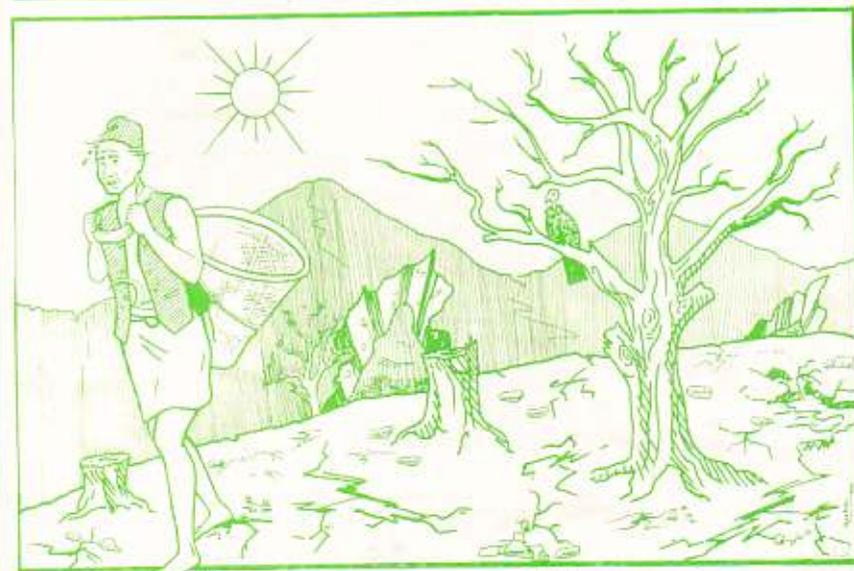
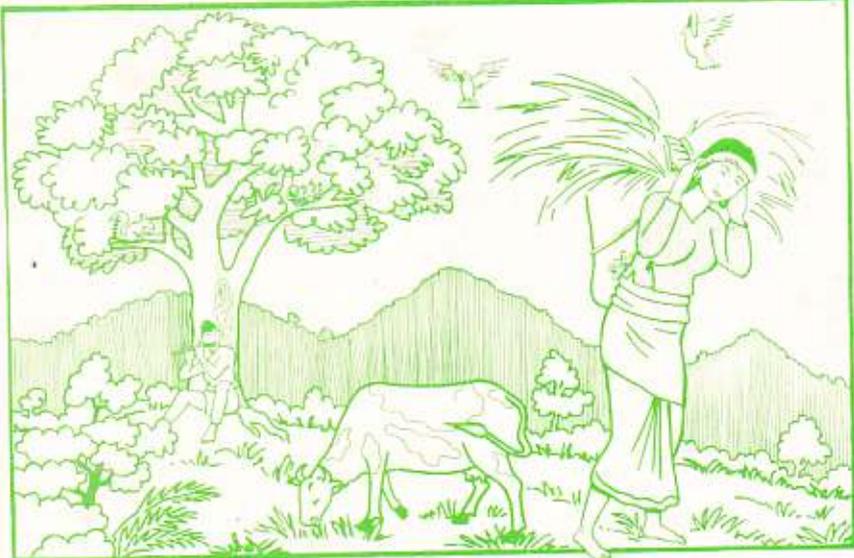

वन र वातावरण

(अन्तर्सम्बन्ध र अन्तर्निर्भरता)

नेपाल वातावरण पत्रकार समूह
थापाथली, काठमाडौं

वन र वातावरण

(अन्तर्सम्बन्ध र अन्तर्निर्भरता)

हेमबहादुर विष्ट

नेपाल वातावरण पत्रकार समूह
थापाथली, काठमाडौं

वन र वातावरण
(अन्तर्सम्बन्ध र अन्तर्निर्भरता)

लेखक: हेमबहादुर विष्ट

प्रकाशक: नेपाल वातावरण पत्रकार समूह

पोस्टबक्स नं. ५१४३, थापाथली, काठमाडौं

फोन: २२७६९१

कम्प्युटर टाइप: मोहन विष्ट

कला: रमेश श्रेष्ठ

प्रथम संस्करण: २००० प्रति २०४९९५ । डिसेम्बर १९९२

मुद्रक: युनाइटेड ग्राफिक प्रिन्टर्स, न्यूज्यान्ज, काठमाडौं

मूल्य: रु. १०।-

पुस्तिकाको सम्बन्धमा

आम जनसमुदायमा वातावरण संरक्षणको आवश्यकता र महत्त्व सम्बन्धी ज्ञान र चेतना जगाउने कार्यमा सहयोग पुराने छालका पाठ्य सामग्री नेपाली भाषामा त्यति छैनन्। अझ वनको वातावरण संरक्षणमा के कस्तो भूमिका र योगदान हुन्छ भन्ने बुझाउन धेरै थोर सहयोग पुराने पाठ्य सामग्रीको ठूलो अभाव छ।

यो पुस्तिका यसै अभावलाई कम गर्दै लैजाने प्रयत्नको एक सानो शुक्वात हो। यस पुस्तिकामा प्रस्तुत सामग्रीलाई यस रूपमा ल्याउन प्रयत्न गर्ने व्यक्ति वनको अथवा वातावरणको विशेषज्ञ होइन भन्ने व्यहोरा यसका पाठकहरूमा सविनय स्मरण गराउन चाहन्छु।

पुस्तिकाका लक्षित पाठकहरू विज्ञ र विशेषज्ञ नभइ साधारण पाठक भएकाले उपलब्ध तथ्य र तथ्याङ्कहरूलाई सकेसम्म सरल र सहज बनाउने प्रयत्न भएको छ। कुटीहर हुन सक्छन्। सुभाव पाए आगामी संस्करणमा सुधार गर्ने चाहना राखेको छु।

- हेम बहादुर विष्ट

धन्यवाद ज्ञापन

यस पुस्तक प्रकाशनका निम्ति प्राक्त सहयोगका लागि राष्ट्रिय संरक्षण कार्यनीति कार्यान्वयन कार्यक्रम राष्ट्रिय योजना आयोग/आइ.यु.सि.एन. नेपाल प्रति समूह हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

विषयसूची

१. वन भनेको के हो ?	४
२. नेपालमा पाइने वनका प्रमुख प्रकारहरू	८
३. वन र वातावरण: अन्तर्सम्बन्ध र अन्तर्निर्भरता	९
४. दैनिक नेपाली जीवनमा वनको स्थान	१६
५. वन विनाशको बर्द्धो कम	१९
६. नेपालमा वन विनाश	२२
७. विरालोको घाँटीमा घन्टी कसले भुण्ड्याउने ?	२४
८. सन्दर्भ सामग्रीहरू	२६

वन भनेको के हो ?

वनलाई हामी परिभाषाबाट भन्दा बढी सम्बन्धले बुझ्दछौं। वन भनेपछि यसको नालीबेली लगाई राख्नु पर्ने छाँचो त्यति हामीले अनुभव गर्न परेको छैन। त्यसैले होला हामी कहाँ वनको खास परिभाषा पनि पाइन्छ।

नेपाली बृहत शब्दकोशले "शुभ्रै रूख तथा बोट विरवाहर उभेर बाक्लो भएको क्षेत्रलाई वन"^१ भन्ने अर्थ लगाएको छ। नेपालमा विगतमा लागू रहेका वन सम्बन्धी ऐन नियमहरू (निजी वन जंगल राष्ट्रियकरण ऐन, २०१३, वन ऐन, २०१८, वन संरक्षण (विशेष व्यवस्था) ऐन, २०२४, वन पैदावार विक्री वितरण नियमावली २०२७, वन संरक्षण (विशेष व्यवस्था) नियमावली २०२७ आदि)- मा पनि वनको स्पष्ट परिभाषा गरिएको पाइँदैन। वन ऐन २०१८ ले वनलाई "सरकारी", "निजी", "पञ्चायती" आदिमा छुट्टयाएको छ र सरकारी वन भन्नाले "निजी वा पञ्चायती वन बाहेकको नेपाल अधिराज्यभित्रको सबै वन जंगल र त्यसभित्रको पर्ति जग्गा र त्यसभित्र पर्ने खोला, पोखरी, बाटो इत्यादि समेतलाई जनाउँछ"^२ भनेको छ।

म्याकीभिलन डिक्सनरी अफ दि इन्भाइरोन्मेन्टका अनुसार "विभिन्न वन पैदावार पैदा हुनसक्ने रूख विरवाले ढाकेको ठूलो क्षेत्रलाई वन"^३ भनिन्छ। यस्तो वन प्राकृतिक पनि हुनसक्छ र कृत्रिम पनि। पूर्णरूपले संरक्षित हुनसक्छ वा असंरक्षित। अथवा संरक्षण र उपयोग बीच आवश्यक सन्तुलन कायम राखिएको पनि हुनसक्छ।

रूख वनस्पतिका आधारमा वन विभिन्न प्रकार हुन सक्छन्। एउटा रूखको हाँगाले अर्को रूखको हाँगाले छोएको बाक्लो वा घना जंगल, रूखहरू फरक फरक ठाउँमा भएको पातलो जंगल वा बुट्यान अथवा साह्रै पातलो संख्यामा रूखहरू र पोथ्राहरू भएको पोथ्यान आदि।

वनमा विद्यमान रूखहरूको बाक्लो वा पातलोपन, आकार प्रकार, फेलावट, पात भर्ने नभर्ने, ठूलो पात-सानो पात, चुच्चो पात-गोला पात आदिका आधारमा वन सम्बन्धी विज्ञ-विशेषज्ञहरूले वनलाई अनेकौं भगनामा विभाजित गरेको पाइन्छ।

यो बाहेक पृथ्वीमा पाइने हावापानीको आधारमा पनि वन जंगललाई विभिन्न भगनामा बाँडिएको छ। वन सम्बन्धी विज्ञ विशेषज्ञहरूले छुट्टयाएका वनका यी विभिन्न प्रकार बाहेक साधारण मानिसले स्पष्ट रूपमा देख्न र बुझ्न सक्ने वनका दुई प्रमुख प्रकारहरू देखिन्छन्।

साधारण मानिसले साधारण ढंगले देख्न र बुझ्न सक्ने वनका प्रमुख प्रकार हुन् प्राकृतिक वन र कृत्रिम वन

प्राकृतिक वन प्रकृतिले सृजना गरेका सम्पूर्ण विशेषता र विविधताहरूले भरिपूर्ण हुन्छ। त्यसभित्र कैयौं जीव परिवृत्ति (इकोसिस्टम)-हरू स्वाभाविक रूपमा सञ्चालित भइरहेका हुन्छन्। त्यहाँका प्रत्येक जीव, वनस्पति र अति सूक्ष्म जीवाणुहरू बीच पारस्परिक अन्तर सम्बन्ध अविच्छिन्न रूपबाट रही आएको हुन्छ। प्राकृतिक वनभित्र वास्तवमा भन्ने हो भने एउटा सम्पूर्ण सृष्टिके निर्माण, पालन-पोषण र समाप्तिको कम चलि रहेको हुन्छ। यस भित्रको केही हात जमिनको टुकामा चल्ने जीव वनस्पतिको जीवन प्रक्रियालाई बुझ्न मात्र पनि मानिसको कैयौं पुस्ता लाग्न सक्छ।

प्राकृतिक वन आदि-अनादि कालदेखि मानवीय क्रियाकलापद्वारा बिना विडन बाधा वर्तमान रूपमा रहेको पनि हुनसक्छ वा विनाश र विखण्डनको निश्चित प्रक्रियासम्म पुगेपछि पुनः संरक्षित अवस्थामा राखिएको पनि हुनसक्छ।

कृत्रिम वन मानिसद्वारा कृत्रिम रूपमा निर्माण गरिएको हुन्छ। साधारणतः आर्थिक लाभ वा वन जंगलको बढ्दो विश्वव्यापी आवश्यकता र महत्त्वका कारण कृत्रिम वनको विकास वा निर्माण गर्ने गरिएको पाइन्छ। यस्ता वनहरूमा धेरैजसो एकै किसिमका वा एकै जातका वनस्पतिहरू लगाउने गरिन्छ। यसमा प्राकृतिक वनमा पाइने विशेषता, विविधता वा कैयौं जीव परिवृत्तिहरू जस्ता कुरा पाउन सकिन्छ।

वास्तवमा भन्ने हो भने प्राकृतिक वनको निर्माण केवल प्रकृतिले गर्न सक्छ, मानिसले होइन। मानिसले वर्षासम्मको अथक प्रयत्न र असीमित लागानीपछि पनि प्राकृतिक वनको एक सानो अंशसम्मको पनि निर्माण गर्न

सकैन । त्यसैले वातावरण संरक्षणको परिप्रेक्ष्यमा भन्ने हो भने कृत्रिम वन प्राकृतिक वनको विकल्प हुन सकैन । यस अर्थमा वन जोगाएर वातावरणको जति संरक्षण गर्न सकिन्छ वन लगाएर त्यति कहिल्यै गर्न सकिन्न ।

पृथ्वीमा पाइने वनका प्रमुख प्रकारहरू

हावापानीका आधारमा पृथ्वीमा पाइने वनजंगललाई अनेक भागमा विभाजित गरिएको छ । वन सम्बन्धी विभिन्न विज्ञ-विशेषज्ञहरूले आ-आफ्नै ढंगले वन जंगललाई विभाजित गरेका छन् । यिनमध्ये तल लेखिएका वनहरू प्रमुख छन् ।

१. उष्ण प्रदेशीय सदाबहार वनः

असाध्यै धेरै गर्मी र असाध्यै धेरै पानी पर्ने भूमध्य रेखाको वरिपरि यस किसिमको वन पाइन्छ । यो वन बाह्र महिना हरियो र घना हुने गर्दछ ।

२. उष्ण मनसुनी वनः

यो वन मनसुनद्वारा वर्षा हुने उष्ण तथा अर्धोष्ण प्रदेशमा पाइन्छ । यस किसिमको वनमा पाइने रूखका पातहरू ठूला र काठ प्रायः कडा हुने गर्दछ । वर्षको एकपटक पातहरू भर्ने गर्दछ ।

जैविक विविधता, वातावरण संरक्षण र व्यापारिक उपभोगको दृष्टिबाट यो वन पनि उष्ण प्रदेशीय सदाबहार वन जस्तै अत्यधिक महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उष्ण प्रदेशीय सदाबहार वनपछि जीव तथा वनस्पतिको अत्यधिक विविधता यसै वनमा पाइन्छ ।

३. ठण्डा समशितोष्ण पतझड वनः

अपेक्षाकृत बढी चिसो हावापानी भएको मध्य तथा पश्चिम युरोप, उत्तरी अमेरिकाको पूर्वी भाग, एशियाको पूर्वी भाग र दक्षिण अमेरिकाको दक्षिणी भागमा यो वन पाइन्छ ।

मानिसद्वारा शुरु गरिएको वन विनाशको प्रथम शिकार यसै क्षेत्रको वनले हुनुपर्दछो । मध्य तथा पश्चिम युरोपका अधिकांश वन फाँडेर औद्योगिक शहरहरू बनाइए । हाल यस क्षेत्रमा बाँकी रहेको वन अम्ल वर्षाको चपेटामा पर्ने गरेको छ ।

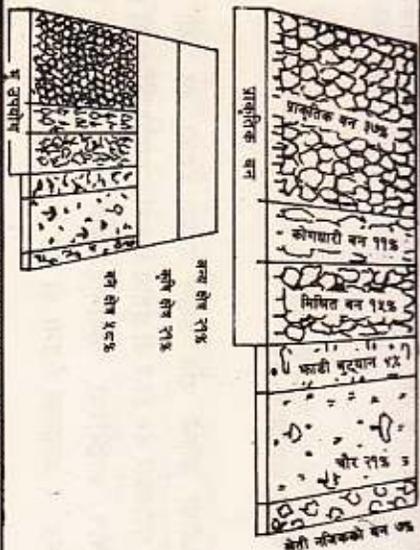
४. बोरेल कोणधारी वनः

पृथ्वीमा अहिले पनि अक्षत रूपमा रहेको वन यही हो । यो कोणधारी सदाबहार वन हो र यो ध्रुवीय क्षेत्र नजिकसम्म फैलिएको छ । अर्थात्, उत्तरी युरोप, साइबेरिया, स्ल्यान्डिनेभिया (डेनमार्क, नर्वे स्वीडेन र आइसल्याण्ड) र अलास्का क्षेत्रमा यो वन पाइन्छ ।

यी बाहेक समुद्रको तटवर्ती क्षेत्रको दलदले भूभागमा पाइने मेनग्रव वन, उष्ण पर्वतीय क्षेत्रमा पाइने वन, विषम हावापानी हुने मरुभूमि क्षेत्रीय वन अन्य प्रमुख वनका प्रकार हुन् ।

नेपालमा पाइने वनका प्रमुख प्रकारहरू

देशा सानो भए पनि नेपालमा पृथ्वीमा पाइने वनका प्रमुख प्रकारहरू पाइन्छन्। अर्थात्, उष्ण प्रदेशीय, उष्ण मनसुनी, न्यानो समशीतोष्ण, ठण्डा समशीतोष्ण र कोणधारी अल्पाइन वन नेपालमा पाइन्छ।

उष्ण प्रदेशीय तथा उष्ण मनसुनी वन नेपालको तराई र भित्री मधेश क्षेत्रमा पाइन्छ। न्यानो समशीतोष्ण वन चुरेको उत्तरी भेग र महाभारत पर्वत शृङ्खलाको दक्षिणी भेगमा पाइने गर्छ। ठण्डा समशीतोष्ण वन उष्ण पहाडी भेगमा र कोणधारी वन हिमाली भेगमा पाइन्छ।

नेपालको पहाडी क्षेत्र महाभारत र चुरे शृङ्खला कटै संश्लेषण र कटै छुट्टिएकाले विभिन्न भौगोलिक अवस्थाहरूको निर्माण भएको छ। यी अवस्था अन्तर्गत खोच, घाँच, दूध, उपत्यका, मध्य्याङ आदि पर्दछन्। यी भौगोलिक विभिन्नताका कारण मिश्रित प्रकारका वन वनस्पतिहरूको मात्रा अत्यन्त धेरैपाइन्छ। अत्यन्त छोटो दूरीमा रहेको एक सानो क्षेत्रमा अनेक प्रकारका वन वनस्पति पाइनु नेपालको विशेषता हो।

नेपालमा हाल कति वन छ भन्ने विषयमा भरपर्दो तथ्याङ्क पाइँदैन। विभिन्न स्रोतबाट लिइने गरिएको तथ्याङ्क बीच एकरूपता पनि पाइँदैन। सरकारी तथ्याङ्कहरू हलुका किसिमको भएको र वास्तविकतासँग मेल खाँदैन भन्ने जानकारीकारहरूको भनाई छ। तर वन जंगल कति छ भन्ने कुरा गर्न बस्दा यी तै तथ्याङ्कहरूकै सहायता लिनु पर्ने बाध्यता छ।

अप्रिल १९९१ मा प्रकाशित वन सम्बन्धी गुरु योजनाको संशोधित कार्यकारी सारासमा जनाइए अनुसार नेपालको कुल भूभागको ५८ प्रतिशत वन क्षेत्रले ढाकेको छ। यो मध्ये ३७ प्रतिशत भूभाग (५५ लाख हेक्टर) प्राकृतिक वनले ढाकेको छ। ५ प्रतिशत भूभागमा स-साना बुट्यानहरू छन्। १२ प्रतिशत भूभाग चौरको रूपमा र ४ प्रतिशत भूभाग कृषि भूमिको नजिक रहेका वनस्पतिहरूले ढाकेको छ। ●

वन र वातावरण अन्तर्सम्बन्ध र अन्तर्निर्भरता

भौगोलिक अवस्थिति, हावापानी, भौगर्भिक बनावट जस्ता अवैक तत्वहरू तथा जीव, वनस्पति र अति सूक्ष्म जीवाणुहरू जस्ता वैकिक तत्व मिलेर पृथ्वीको वातावरण बनेको छ। पृथ्वीको वातावरण लामो समयदेखि सन्तुलित रही आएको छ र यो सन्तुलन जीवनका निम्ति अत्यन्त अनुकूल रही आएको छ।

पृथ्वीको वातावरणमा विद्यमान यो सन्तुलनको निर्माण जीव, वनस्पति र अति सूक्ष्म जीवहरू बीचको अत्यन्त व्यापक र जटिल जीव परिवृत्ति (इकोसिस्टम) हरू मिलेर गर्दछन्। यी जीव परिवृत्तिहरूको मूल आधार ऊर्जा हो। पृथ्वीमा ऊर्जाको एक मात्र र प्राथमिक स्रोत सूर्यको प्रकाश हो। सूर्यको प्रकाशलाई आफूमा ग्रहण गरी प्रकाश संश्लेषण क्रियाबाट कार्बन यौगिकमा फेर्ने गुण मूलतः वन वनस्पतिहरूमा मात्र विद्यमान छ। पृथ्वीमा जीवनको आधारभूत एकाइ यही कार्बन यौगिक हो।

पृथ्वीको जीवमण्डलमा (Biosphere) दुई किसिमका जीवित वस्तुहरू पाइन्छन्। एक किसिमका जीवित वस्तु आफू जीवित रहन आवश्यक पर्ने ऊर्जा (खाद्य सामग्री) को निर्माण आफै गर्दछन् भने अर्का किसिमका जीवित वस्तु आफू जीवित रहन अर्काले तयार पारिदिएको ऊर्जामा आश्रित रहने गर्दछन्। आफू जीवित रहन आवश्यक पर्ने ऊर्जा आफै तयार गर्ने जीवित वस्तुलाई "उत्पादक" भन्ने गरिन्छ भने अर्काले तयार पारिदिएको ऊर्जामा आश्रित जीवित वस्तुलाई "उपभोक्ता" भन्ने गरिन्छ। आफू जीवित रहन आवश्यक पर्ने ऊर्जा आफै तयार गर्ने जीवित वस्तु वन वनस्पतिहरू हुन् भने आफूलाई आवश्यक पर्ने ऊर्जाका लागि अरुमा आश्रित रहने मानिस लगायतका जीव जन्तुहरू हुन्। यसरी मानिस लगायत सम्पूर्ण जीव जन्तु जीवित रहन आवश्यक पर्ने ऊर्जाका निम्ति वन वनस्पतिमाथि आश्रित छन्।

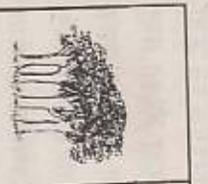
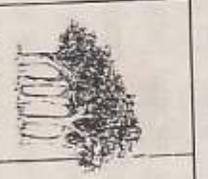
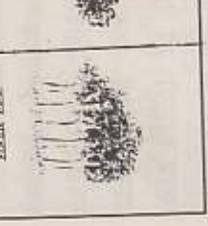
यसबाट पृथ्वीको वातावरणसँग वन वनस्पतिहरूको अन्तर सम्बन्ध र अन्तरनिर्भरता स्पष्ट हुन्छ। यसबाट यो पनि स्पष्ट हुन्छ - वन संरक्षण गर्ने

मानवीय प्रयत्न केवल वन वनस्मृति वा वन्य जीव जन्तुको संरक्षण गर्ने भवनामा मात्र सीमित छैन। साँचो अर्थमा भन्ने हो भने यो त मानिसको आफूले आफैलाई संरक्षित गर्ने अर्थात् जीवित राख्ने प्रयत्न हो।

पृथ्वीको वातावरण संरक्षण र सन्तुलनको सन्दर्भमा माथि गरिएको बयान वन वनस्मृतिको सबैभन्दा महत्वपूर्ण तर अप्रत्यक्ष योगदान हो। यसबाट, सम्पूर्ण पृथ्वीको वातावरण अर्थात् जीव वनस्मृतिले लाभ प्राप्त गरिरहेका छन्। तर यो बाहेक वन जंगलले मानिसलाई प्रत्यक्ष रूपमा पुऱ्याई रहेको योगदान पनि अमूल्य छ।

वन जंगलले मानव जातिलाई प्रत्यक्ष रूपमा पुऱ्याई रहेको यो अमूल्य योगदानलाई बुझ्न र व्याख्या गर्न सजिलोका निम्ति ४ विभिन्न भागमा बाँड्न सकिन्छ।

- क. वातावरण संरक्षणमा पुऱ्याई रहेको योगदान
- ख. दैनिक जीवन यापनमा पुऱ्याई रहेको योगदान
- ग. औद्योगिक उत्पादनका निम्ति पुऱ्याई रहेको योगदान
- घ. जनन भण्डारको रूपमा पुऱ्याई रहेको योगदान

 <p>शुद्ध जंगल संरक्षणमा</p> <p>वस्तु दैनिक जीवन निसाना सामग्री शक्ति कान्छा मुसली भण्डार नदी/ढोला</p>	 <p>कैलासिक उपवन</p> <p>खाद्य पदार्थ भण्डार कान्छा बोटो भण्डार</p>	 <p>शुद्ध जंगल संरक्षणमा</p> <p>५. आर्क रोकथाम जलवायु परिवर्तन माटोको उत्पादनमा बढ्दो क्षमता बढ्दो दूधवाटो सुरक्षा बढ्दो निष्पत्ती सहैरो निष्पत्ती जन संरक्षण जन भण्डार तथा निष्पत्ती उत्पादनमा बढ्दो संरक्षणमा काम गर्ने</p>	 <p>वन भण्डार</p>
---	---	--	--

वातावरण संरक्षणमा पुऱ्याई रहेको योगदान

“दूलो रूखको छहारी लिनु”
“दूलो रूखको ओत लाग्नु”
“दूलो रूखको ओत लागे एकभर पानीबाट जोगिन्छ”

हाम्रो दैनिक बोलचाल र चलन चल्तीमा यस्ता टुक्रका वा उखान पुस्तौं पुस्तादेखि चलन चल्तीमा रही आएको छ। यी टुक्रका वा उखान साँच्चै छहारी, ओत वा पानीबाट जोगिने अर्थमा कम्मै प्रयोग गरिन्छ। यिनको प्रयोग गरिन्छ - संरक्षण प्राप्त गर्ने गुड अर्थको रूपमा। यो साँचो पनि हो।

एउटा दूलो रूखको त यत्रो महत्व छ भने वन जंगल यस्ता असंख्य रूखहर मिलेर बन्ने गर्दछ। र, यसरी बनिने वनले पृथ्वीको वातावरण संरक्षणमा प्रत्यक्ष रूपले सहयोग पुऱ्याई रहेको हुन्छ। उदाहरणका रूपमा तलका दृष्टान्तहरूलाई लिन सकिन्छ।

माटो र पानीको संरक्षण

माटो र पानी दुवै जीवनका महत्वपूर्ण आधारहरू हुन्। यी दुवैको अभावमा धर्तीमा जीवन सम्भव हुनसक्दैन। वनले जीवनका यी दुवै महत्वपूर्ण आधारहरूको संरक्षण गरिरहेको हुन्छ।

जीवन अन्न विशेष गरी मानव जीवनका निम्ति माटो अमूल्य वस्तु हो। यसको निर्माण सरल वा सहज छैन। बालीनाली लगाउन सिकिने मात्रामा धर्तीको सतहमा माटो निर्माण गर्न प्रकृतिलाई ३००० देखि १२००० वर्षसम्म लाग्न सक्छ। तर यदि लामो समय लागेर जम्मा भएको यो माटो भूक्षयको कारण केही घण्टामित्रै सखाप हुनसक्छ। भूक्षय वर्षाको कारण हुनसक्छ, हावाको कारण हुनसक्छ र पानीको कारण पनि हुनसक्छ। माटो भूक्षयको कारण मात्र नभई बाढी र पहिरोको कारण पनि नाश हुनसक्छ। वन वनस्मृति अर्थात् रूख बिस्वाहरले आकाशबाट पर्ने पानीको थोपालाई माटोमा सोभै पर्ने नदिई आफूले थाच्छुन् र माटोको संरक्षण गर्दछन्। बिस्वाका जराहरूले बलियो गरी समाती राखेर पनि माटोलाई बगन वा क्षय हुनबाट

बचाउदछन् । बाढीको प्रकोप वा बहावको गतिलाई रूख बिरवा अर्थात् वन जंगलले आफूमा रोकी माटो बगन दिदैनन् साथै पहिरो र भू-स्खलनको समेत रोकथाममा सघाउ पुऱ्याउँछन् ।

वन जंगल वा रूख बिरवाले बगन, मासिन वा नाशिन नदिएर मात्र माटोको संरक्षण गरिरहेका हुनन् । माटोमा विद्यमान उत्पादन शक्ति अथवा उब्जाउपन कायम राख्न आवश्यक पर्ने विभिन्न रासायनिक र जैविक तत्वहरू उपलब्ध गराएर पनि सहयोग पुऱ्याइरहेका हुन्छन् ।

वनले आकाशबाट पर्ने पानीको निश्चित अंश आफूले ग्रहण गरी माटोलाई रसिलो तुल्याई राख्छ । जरा तथा काण्डहरूमा पानीको मात्रा संचय गर्दछ । जलाधार क्षेत्रको संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याई पानीका मूलहरू, खोलानाला र नदीहरूमा पानीको मात्रालाई कायम राख्नमा ठूलो सहयोग पुऱ्याउँछ ।

पानीको मात्रा बोकेर हिँड्ने बादललाई रोकेर वर्षा गराउनमा समेत वनले सघाउ पुऱ्याई रहेको हुन्छ ।

सिँचाई, विद्युत् उत्पादन, जलशुद्धार आदिका निम्ति मानिसले निर्माण गर्ने कुलो, पैनी, बाँध, नहर, सिँचाई प्रणाली आदिमा ढुंगा, माटो, बालुवा जम्मा हुन नदिई यिनको संरक्षण गर्ने काममा पनि वनले ठूलो सघाउ पुऱ्याई रहेको हुन्छ ।

वन कैयौं जीव परिवृत्ति (इकोसिस्टम) हरू सञ्चालनको प्रमुख आधार हो । पृथ्वीमा भएका सम्पूर्ण प्रजातिहरूको अत्यन्त ठूलो भागको बासस्थान वन जंगल नै हो । यसले सम्पूर्ण पृथ्वीको वातावरणलाई संरक्षित र सुरक्षित राख्नमा मानव जातिलाई ज्ञात र अज्ञात किसिमले सहयोग पुऱ्याई राखेको छ ।

रूख वनस्पति वा वन जंगल असंख्य जीव वनस्पतिहरूको स्थायी वासस्थान हुनुका साथै मानिस र अन्य कति जीव जन्तुका निम्ति घाम, पानी, हुरी, बत्तास आदिबाट अस्थाई रूपले संरक्षण, सितलता र छहारी प्राप्त गर्ने आश्रयस्थल पनि हो । वनले भूमिलाई मरुभूमि हुनबाट सधैँ संरक्षण प्रदान

गरिरहेको हुन्छ ।

पृथ्वीको वातावरण दिन प्रतिदिन तातो हुँदै गइरहेको छ । यसबाट हावापानी परिवर्तनको गम्भीर वातावरणीय समस्या उत्पन्न भइरहेको छ । यसको मूल कारण हो पृथ्वीमा कार्बन-डाइअक्साइड ग्यासको मात्रा बढ्नु । पृथ्वीमा बढ्दै गइरहेको कार्बन-डाइअक्साइडको मात्रा घटाउने काम वन वनस्पति वा रूख बिरवाहरूले मात्र गर्न सक्छन् । रूख बिरवाले हिउँसो प्रकाश संश्लेषण क्रियाको क्रममा वायुमण्डलबाट कार्बन-डाइअक्साइड लिन्छन र त्यसको एक ठूलो भाग आफैँमा राख्छन् । यसरी वन कार्बन-डाइअक्साइड जम्मा गरेर राख्न सकिने महत्त्वपूर्ण भण्डार घर पनि हो । यसले पृथ्वीको वातावरणलाई तात्न नदिई सन्तुलित राख्न र हावापानी परिवर्तनको समस्या उत्पन्न हुनबाट संरक्षण प्रदान गर्दछ ।

यसरी यी सबै कुरा साथै मिलेर वनले पृथ्वीको वातावरण संरक्षणमा ठूलो योगदान पुऱ्याई रहेको छ ।

दैनिक जीवनयापनमा पुऱ्याई रहेको योगदान

मानिसको दैनिक जीवनयापनमा वन अति महत्त्वपूर्ण छ । खास गरी एशिया, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकाका धेरै देशहरूका बहुसंख्यक ग्रामीण जनसमुदाय आफ्नो गाँस, बास र कपास तीनै कुराका निम्ति वनमा भरपर्ने गरेको पाइन्छ । विकासोन्मुख मुलुकहरूको ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरू आफ्नो र आफ्ना पाल्नु पशुहरूको खानेकुरा पकाउन, घर वा बस्ने ठाउँ न्याउने पार्ने र कतिपय अवस्थामा उब्जालोको निम्ति प्रयोग गर्ने इन्धनका लागि समेत पूर्णरूपले वनमा आश्रित रहने गर्दछन् । विश्व खाद्य तथा कृषि संगठनद्वारा प्रकाशमा ल्याइएको एक तथ्याङ्क अनुसार पृथ्वीका लगभग २ अर्ब मानिसको इन्धन (दाउरा) को स्रोत वन नै हो ।^४

विकासोन्मुख मुलुकहरूका लगभग ५० करोड मानिस वनमा पाइने फलफूल, च्याउ, खोटी, कन्दमूल, तरुल, मह जस्ता वन्य उप उत्पादन संकलन र बेच विखन गरेर आफू र आफ्नो परिवारको जीवन धान्ने गर्दछन् ।^५ यस अर्थमा वन नै यति धेरै मानिसको पेशाको आधार हो ।

वन मानिसको दैनिक खाद्य वस्तु आपूर्तिको महत्त्वपूर्ण आधार हो। खास गरी विकासोन्मुख देशको ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूलाई दैनिक रुपमा आवश्यक पर्ने भिटागिन र खनीज पदार्थहरू मूलतः वन पैदावर (पात, डाँठ, फल, फूल, जरा आदि) - बाटै प्राप्त हुने गर्दछ। थाइल्याण्डको वन क्षेत्र छेउछेउमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले दैनिक उपभोग गर्ने खाद्य सामग्रीको ६० प्रतिशत अंश वन पैदावरबाटै लिने गर्दछन्।^६

वन्यजन्तु विकासोन्मुख मुलुकहरूमा मासुको महत्त्वपूर्ण स्रोतको रुपमा रहेको छ। पेरुको अमेजन क्षेत्रका बासिन्दाहरूले प्रोटिनको ८० प्रतिशत अंश वन्यजन्तुबाटै पाउने गर्दछन् भने बोष्टवानामा उपभोग गरिने वन खरायोको मासुमा २० हजारवटा ठूला पशुहरूको बराबर हुने गरेको छ।^७

यस धर्तीमा लगभग ४ अर्ब पाल्तु चौपायाहरू छन्।^८ यी सबै खर्क र घाँसे चौरहरूमा मात्र पालिएका छैनन्। यिनमध्ये करोडौं थलैमा बाँधेर पालिन्छन्। चौपाया विकासोन्मुख मुलुकहरूको ग्रामीण जीवनको प्रमुख आधार हरू मध्ये एक हुने गर्छ। यिनलाई पाल्ने मूल आधार घाँस हो र घाँस विशेष गरी डाल्ने घाँसको सबैभन्दा भरपर्दो स्रोत वन नै हो।

वनबाट मानिसहरूको वास्तुस्थान वा घर निर्माणको निम्ति अति आवश्यक काठ (खाँवा, फलेक आदि विभिन्न रुपमा) प्राप्त हुने गर्छ। घर छाउनका निम्ति प्रयोग गरिने खर, पात र काठको स्रोत पनि वन नै हो।

वन, औषधीको पनि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्रोत हो। आजको आधुनिक युगमा समेत पृथ्वीका आधाभन्दा बढी मानिसहरू विभिन्न रोगको रोकथाम र उपचारको निम्ति वन तथा वनस्पतिहरू माथि नै निर्भर रहने गरेका छन्। विकसित देशहरूमा प्रयोगका निम्ति सिफारिस गरिने आधुनिक औषधीहरूमध्ये २५ प्रतिशतको मूल निर्माण तत्व वनस्पतिहरूमा आधारित हुने गर्छ। वनस्पतिमा आधारित औषधीहरूको कूल वार्षिक मूल्य ४३ अर्ब अमेरिकी डलरभन्दा बढी हुने अनुमान गरिएको छ।^९

विभिन्न अंश र मात्रामा संसारका धेरै मानिस वनमाथि आश्रित छन्। तर यही संसारमा यस्ता मानिसहरू पनि छन् जो अहिले पनि विभिन्न

जाति र समूहका रुपमा सम्पूर्ण रुपले वनैमा बस्ने गर्दछन्। पुस्तौं पुस्तादेखि उनीहरू आफ्नो जीवन वनैमा बिताउँदै आएका छन् र जीवन यापन गर्ने उनीहरूको आफ्नै ढाँचा र प्रणाली छ। उनीहरूको आफ्नै किसिमको रिति-रिवाज, चाल-चलन र संस्कार-संस्कृति छ र यो पूर्णतः वन जंगलमा आधारित छ। वन जंगल बिना उनीहरू जीवित रहन सक्नेनन्। सम्पूर्ण रुपमा वनमा नै आफ्नो जीवन बिताउने यस किसिमका विभिन्न जाति समूहहरूको संख्या पृथ्वीमा ३ करोड भन्दा बढी भएको अनुमान गरिएको छ। पृथ्वीमा रहेका विभिन्न जात जाति, सभ्यता, धर्म, संस्कृति आदिमा वन र वनस्पतिको धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्ध समेत कायम छ। विशेष धर्म, संस्कृति, जात जाति वा सभ्यतामा विभिन्न धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्य सम्पन्न गर्न कुनै बेला कुनै रूढको आवश्यकता पर्छ भने कुनै बेला कुनै फल, फूल, काण्ड, जरा अथवा अन्य कुनै भागको आवश्यकता पर्दछ। यस किसिमका धार्मिक वा सांस्कृतिक कार्य सम्पादनका निम्ति कतिपय जात जातिलाई निश्चित वन्यजन्तु वा पक्षीको वा तिनको शरीरको अंश आवश्यक परिरेको हुन्छ।

यसरी मानिस जातिको सम्पन्नता-विपन्नता, सुख-दुःख, अनिकाल-सहकाल, हानि-रने हरेक अवस्थामा वन, वनस्पति वा अन्य विविध वन पैदावर हरको आवश्यकता परि नै रहन्छ। त्यसैले वन विनाको जीवनका विषयमा सोच्न अत्यन्त कठीन छ।

दैनिक नेपाली जीवनमा वनको स्थान

दाउराको आहार वन: नेपालको कूल वनसंख्याको ७५ प्रतिशत (५७६ डेढ करोड मनिस) आफ्नो खाना पकाउन, आफूलाई स्यानो राख्न र पशुको कूटो पकाउने आदि कार्यका निमित्त दाउरामा निर्भर छन्। आवश्यक मात्रामा वनबाट दाउरा उपलब्ध हुन छाडेकोले उनीहरु ढोढ, छ्बानी, गुइँडा जस्ता वस्तु बाल्न बाध्य भइरहेका छन्।

यसरी नेपालको पहाडी क्षेत्रमा प्रत्येक वर्ष प्रत्येक व्यक्तिले लगभग ७०८ के.जि. दाउरा इन्धनको रूपमा बाल्छ भने तराईमा प्रत्येक व्यक्तिले प्रत्येक वर्ष लगभग ६९८ के.जि. दाउरा बाल्छ।

घाँसको आहार वन: सन् १९९०-९१ मा नेपालमा पशुहरुको कूल संख्या ९८ लाख पुरोको अनुमान गरिएको छ। यी पशुहरुको निम्ति आवश्यक पर्ने घाँसको ४२ प्रतिशत नेपालका वनहरुबाट आपूर्ति हुने अनुमान गरिएको छ। अर्थात कहिले नेपालको वन क्षेत्रले कूल १८ लाख ८० हजार टन कूल पाच्य पीष्टिक तत्व (Total Digestible Nutrients) बराबरको घाँस आपूर्ति गरिरहेको छ।

काठको आहार वन: घर, गोठ कटेरो, छाप्रोदेखि लिएर ग्रामीण क्षेत्रमा गरिने सम्पूर्ण निर्माण कार्यको मूल कच्चा पदार्थ काठै हुने गरेको छ। यसको आधा र पनि बने हो। छाना छाउनका लागि प्रयोग गरिने बर, काँस आदिका निम्ति पनि वनमाथि नै भर पर्नु पर्ने हुन्छ। नेपालको केही भागमा छाना छाउनको निम्ति पनि काठको प्रयोग गरिन्छ। यसरी प्रत्येक वर्ष काठको उपभोग घट्नुको सट्टा बढी रहेको छ। घर निर्माणसंग सम्बन्धित कामका निम्ति नेपालमा सन् १९९१ मा प्रतिव्यक्ति ०.०४ क्युबिक मिटर काठको उपयोग भएको अनुमान लगाइएको छ।^{११}

रोजगारीको आहार वन: वन, वन पैदावर र अन्य उत्पादनको सङ्कलन र बेच विखन गरेर नेपालमा मानिसहरुले आफू र आफ्नो परिवारको भरण पोषण गर्दै आएका छन्। धिनीहरुको निरिचत संख्या किटेर भन्नु गाह्रो छ। वन सम्बन्धी गुरु योजनामा प्रकाशित एक तथ्याङ्कका अनुसार नेपालमा लगभग १३ लाख ६० हजार मानिसहरुलाई वनले पूर्णकालीन रोजगारी प्रदान गरेको छ।^{१२}

बन्य धेरै कुराको आहार वन : वनले बहुसंख्यक नेपालीहरुलाई जिडिबुटी र औषधी दिएको छ। अनिकालमा खान मिठा, भ्याकु, फलफूल र कन्दमूल दिएको छ। नाम्ना, दाभ्योका निमित्त पाट दिएको छ। पूजापाठ र धर्मका निम्ति चाहिने फूलपात र बर, पिपल, तुलसी, कुस जस्ता वन-वनस्पति दिएको छ।

औद्योगिक उत्पादनका निम्ति वनको योगदान

संसारका धेरै औद्योगिक वस्तु वनको अभावमा उत्पादन हुन सक्दैनन्। यसको सबैभन्दा राम्रो उदाहरण यी अक्षरहरु छापिएका पुस्तिकाको कागज हो। कागज वन विना उत्पादन हुन सक्दैन। संसारमा खास गरी विकासोन्मुख देशहरुमा वनको मात्रा तीव्र गतिले घट्न थालेपछि वन जोगाउने कोसिस पनि बढेको छ। वन जोगाउने कोसिसमा लागेका संसार भरिका वातावरण संरक्षणका पक्षधरहरु सकेसम्म कम कागज खर्च गर्ने कुराको पक्ष लिने गर्दछन्। कागज खेर फाल्ने कुराको ठूलो विरोध गर्ने गर्दछन्। आजभोलि युरोप, अमेरिका र अरु विकसित मुलुकहरुमा वातावरण संरक्षणवादी संस्थाहरुले प्रयोग गर्ने गरेको धेरैजसो कागज एकपटक प्रयोग गरेपछि त्यसलाई प्रशोधन गरेर फेरि प्रयोगमा ल्याइएको (रिसाइकल्ड) हुन्छ। यसबाट वन जोगाउन धेरै भए पनि सहयोग पुरादछ भन्ने उनीहरुको विश्वास छ।

कागज बाहेक रेल्वे लाइन बिछ्याउन, बिजुलीको तार टाँग्न आवश्यक पर्ने पोल, लठ्ठा र स्लिपरहरु वनबाटै औद्योगिक स्तरमा उत्पादन गर्ने गरिन्छ। विकसित देशहरुमा उष्ण कटीबन्धीय क्षेत्रमा पाइने कडा खालका काठहरुको अत्यन्त धेरै माग रहेको छ। इण्डोनेशिया, मलेशिया, फिलिपिन्स र ब्राजिल जस्ता देशहरुले काठै बेचेर ठूलो आम्दानी गरिरहेका छन्। ती देशहरुमा काठ बेच्ने उद्योगहरुले ठूलो संख्यामा मानिसहरुलाई रोजगारी दिइरहेका छन्।

काठका फर्निचरहरुको एक छुट्टै संसार छ। फर्निचरका निम्ति चाहिने किसिम किसिमका काठहरुको अत्यन्त ठूलो अन्तर्राष्ट्रिय बजार छ र यो बजारमा काठ बेचेर धेरै देशहरुले आफ्नो अर्थतन्त्र सघार्ने सक्ने सम्भावना छ। तर यसका निम्ति ती देशहरुसंग त्यसरी विक्री गर्न सकिने वन हुन अति आवश्यक छ।

यस्तै गरी वन अथवा काठमा आधारित अर्को ठूलो र महत्त्वपूर्ण उत्पादन प्लाइउड हो। प्लाइउड उत्पादन गर्ने कारखानाहरुले संसारमा लाखौं लाख मानिसलाई रोजगारी प्रदान गरेका छन्। यस्तै गरी खोटो (गुँद) र रेजिनको उत्पादन पनि वनबाटै हुने गर्छ।

संसारमा उपयोग गरिने तेलको ठूलो भाग निरिवल लगायतका विभिन्न वनस्पतिहरूबाट प्राप्त हुने गर्छ र यो पनि वनकै एक अंश हो ।

जनन् (Genetic) भण्डारको रूपमा वनको योगदान

वंशाणु अर्थात् जनन् गुण कुनै पनि जीव वा वनस्पतिको आधारभूत स्वरूप र गुणलाई निर्धारित गर्ने मूल तत्व हो । यो कुनै पनि प्राणी वा वनस्पतिको कोषभित्र रहने गरेको हुन्छ । जब कुनै वनस्पति वा प्राणीको नाश हुन्छ त्यसभित्र रहेको वंशाणु पनि नाश हुन्छ ।

वंशाणु पनि जीव वा वनस्पतिको संरक्षण र विकासमा अति महत्वपूर्ण हुने गर्छ । पृथ्वीमा जीव वनस्पति वा अति सूक्ष्म जीवाणुहरूको जति पनि प्रजातिहरू छन्-तिनको आधी भाग वनमै छन् । यस अर्थमा वन संसारमा जनन् गुण वा वंशाणुको सबैभन्दा ठूलो भण्डार हो । वन मासिए यो भण्डार पनि मासिन्छ ।

वनमा पाइने विभिन्न किसिमका जनन् गुणलाई एक वनस्पति वा जीवबाट अर्कोमा सारेर मानिसले उत्पादनमा ठूलो बृद्धि ल्याउन सक्छ । असाध्य रोगहरू निको तुल्याउने औषधीहरूको निर्माण गर्न सक्छ । कतिपय रोगले नछुने जातका बोट बिरुवा तयार पार्न सक्छ । अहिले पनि केही मात्रामा मानिसले विशेष गरी औद्योगिक देशहरूमा यस किसिमको रोग प्रतिरोधक बालीनाली निर्माण गर्ने र क्यान्सर जस्तो घातक रोगको समेत औषधी बनाउने काम भएको छ ।

वनमा पाइने यी विभिन्न जनन् गुणको प्रयोग गरी सीजलसंग प्रकृतिमा नपाइने अनेकौं औद्योगिक रसायनहरूको निर्माण गर्न सकिन्छ । तर कुन किसिमको उत्पादनका निम्ति आवश्यक पर्ने जनन गुण कुन प्रजातिमा छ भन्ने कुरा मानिसले अहिले पनि पत्ता लगाउन सकेको छैन । जनन गुण पत्ता लाग्नुअघि नै जुन प्रजाति सधैंको निम्ति समाप्त हुन्छ - त्यसको जनन गुणबाट मानिसले लाभ पाउन सक्ने संभावना नै कहाँ रहन्छ र । त्यसैले जनन गुणको सुरक्षाका निम्ति प्रजातिको संरक्षण हुनु आवश्यक छ भने प्रजातिको संरक्षणका निम्ति वन संरक्षण हुनु आवश्यक छ । तर वन संरक्षण गर्ने कसले ?

वन विनाशको बढ्दो क्रम

मानिस, अरु जीव जन्तु र पृथ्वीको सम्पूर्ण वातावरणका निम्ति वनको महत्व अपरम्पार छ । यो कुरा माथि बयान गरिएका दृष्टान्तहरूले समते स्पष्ट पार्न सघाउ पुऱ्याएको हुनु पर्छ । तर मानिस र पृथ्वीको वातावरणका निम्ति यति महत्वपूर्ण वन तीव्र गतिमा मासिदै गइरहेको छ ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम (युनेप) -द्वारा प्रकाशित पछिल्लो प्रतिवेदनमा बताइए अनुसार अहिले पृथ्वीमा वर्षेनी १६ करोड ८० लाख हेक्टर वन मासिन थालेको छ ।^{१३} यसको अर्थ हुन्छ - प्रत्येक दिन ४ लाख ६० हजार २७४ हेक्टर वन मासिनु । यो डरलाग्दो तथ्याङ्क हो । वन विनाशको वर्तमान दर यथावत कायम रहेमा आउने ३० वर्षभित्रमा नाइजेरिया, आइभरी कोष्ट, पाराग्वे, कोष्टारिका, हाइटी र यल सालभाडोरको पूर्ण रूपले सखाप हुनेछ ।^{१४} धेरै विकासोन्मुख देशहरूमा अहिले नै काठ दाउराको उत्पादन क्षमता र खपतका बीचमा गम्भीर असन्तुलन पैदा भैसकेको छ । यी देशहरूमा वनबाट प्रत्येक वर्ष जति काठ, सेउला र दाउरा उत्पादन हुन्छ त्यो भन्दा कैयौं दोब्बर बढी खपत भइरहेको छ । उदाहरणका निम्ति प्राकृतिक रूपमा वनको उत्पादन क्षमताभन्दा सुडानमा ७० प्रतिशत, उत्तरी नाइजेरियामा ७४ प्रतिशत, इथोपियामा १४० प्रतिशत र नाइजरमा २०० प्रतिशत बढी काठ दाउराको खपत भइरहेको छ ।^{१५} मलेशिया, इण्डोनेशिया, फिलिपिन्स, ब्राजिल जस्ता देशहरूले ठूलो मात्रामा काठ निर्यात गर्ने गर्दछन् । वन जंगलमा भएका सबै काठ निर्यात योग्य हुँदैनन् । यस निम्ति खास खास जातका काठहरूको खोजी गरी त्यसलाई काट्ने र ओसार्ने गर्नु पर्ने हुन्छ । निर्यातका निम्ति यसरी काठको खोजी, कटानी र ढुवानीको क्रममा कुनै खास वनको १० देखि २० प्रतिशत काठ काट्दा काठ काटिने क्षेत्रको ३० देखि ४० प्रतिशत वन (साना-ठूला अन्य रूख बिरुवा) नाश हुने गरेको पाइएको छ ।^{१६}

विकासोन्मुख देशहरूमा वन विनाशका अनेकौं कारणहरू छन् । यसमा जनसंख्या बृद्धिका कारण बढ्दो कृषि भूमिको माग, काठ-दाउराको आवश्यकता, वनजन्य उद्योगको विस्तार, अकुशल वन व्यवस्थापन तथा

अतिघनित्रत रूपमा वनमा हुने गरेको डडेलो वन विनाशकका प्रमुख कारण हुन् । विकासोन्मुख देशहरूमा बढ्दै गएको गरिबी र आर्थिक विषमताले पनि वन विनाशको कमलाई नै तीव्र बनाउन सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ ।

विभिन्न देशमा वन विनाशको एक भ्रलक

झानिएका केही देशहरूमा सन् १९८१ देखि १९८५ का बीच भएको वन विनाशको तथ्याङ्क^{१७}

समूह क: औसत भन्दा उच्च दरमा वन विनाश भइरहेका र ठूलो क्षेत्र प्रभावित भएका देशहरूको समूह

देशको नाम	सन् १९८० मा पूर्णत अवसत वनको क्षेत्र (हेक्टरमा)	सन् १९८१-८५ बीचको वार्षिक विनाश दर (प्रतिशतमा)	प्रत्येक वर्ष वन पूर्णरूपले मासिएको क्षेत्र (हेक्टरमा)
नाइजेरिया	५९५००००	५	३०००००
पाराग्वे	४०७००००	४.७	१९००००
नेपाल	१९४१०००	४.१	८००००
श्री लंका	१६५९०००	३.५	५८०००
थाइलैण्ड	९२३५०००	२.६	२४४०००
मलेशिया	२०९९६०००	१.२	२५५०००
फिलिपिन्स	९५१००००	१	९१०००

समूह ख: वन विनाशको दर न्यून तर ठूलो क्षेत्र प्रभावित भएको देशहरू

इण्डोनेशिया	११३८९५०००	०.५	६०००००
ब्राजिल	३५७४८००००	०.४	१३६००००
पेरु	६९६८००००	०.४	२६००००
बर्मा	३१९४१०००	०.३	१०२०००
भारत	५१८४१०००	०.३	१३२०००

समूह ग: वन विनाशको दर उच्च तर थोरै मात्र वन क्षेत्र रहेका देशहरू

जर्मका	६७०००	३.०	२००००
यल सालभाडोर	१४१०००	२.८	४०००
केन्या	११०५०००	२.६	१७०००
हाइटी	४८०००	१.२	१०००
मोजम्बिक	९३५०००	१.१	१००००

स्रोत: The Forest for the Trees ?

Government Policies and the Misuse of Forest Resources - Robert Repetto, World Resource Institute (WRI), May, 1988

नेपालमा वन विनाश

आधुनिक नेपालमा वनसंग सम्बन्धित राज्यले सञ्चालन गरेको पहिलो कार्यक्रम वन संरक्षण गर्ने नभएर वन मास्ने कार्यक्रम थियो । कार्यक्रम थियो - भारतीय काठका ठेकेदारहरूलाई नेपालको तराईको वनबाट असल असल र राश्रा राश्रा काठ काटेर लान दिनु । यो कार्यक्रम सन् १९४१ मा इ.ए. स्मिथलाई तयार पार्न लगाइएको थियो । काठका निम्ति भारतीय ठेकेदारहरूले त्यसताका विर्तावाल राणा परिवारहरूलाई बुझाएको रकम र काटन र ओसारन गरेको खर्च देखेर होला मानिसहरूमा "हरियो वन नै नेपालको धन" रहेछ भन्ने पर्न थालेको थियो ।

हुन त ठूलो स्तरमा वन मास्ने काम यसभन्दा धेरै पहिले नै शुरू भैसकेको थियो । तर यो, श्री ३ र अन्य प्रभावशाली राणा परिवारहरूका ठूला ठूला दरबार बनाउनका निम्ति काठमाडौं वरिपरिका इलाकामा मात्र सीमित थियो ।

राणा शासन र राणाहरूको विरुद्ध बढ्दो जन असन्तोष र विर्ता प्रथाको खारेजीको संभावनामा वृद्धिका संगसंगै आफ्नो विर्ताको रूपमा रहेको तराईको वन काटेर चाँडोभन्दा चाँडो पैसा जम्मा गर्ने प्रवृत्ति राणा शासनको अन्त्यतिर राणा परिवारमा तीव्र रूपमा देखा पर्न थाल्यो । परिणामस्वरूप भारतीय ठेकेदारहरूलाई व्यापक रूपमा काठ कटानी गर्ने छुट दिइयो । नेपालमा वन विनाशको यो नै पहिलो व्यवस्थित र संगठित शुरुवात थियो ।

यसपछि राज्यद्वारा अझ विदेशी अनुदान समेत लिएर वन मासेर बस्ती बसाउने नयाँ चरण २०१२ सालमा राप्ती दून विकास आयोजनाको स्थापनाबाट भयो । यस आयोजना अन्तर्गत चितवन र मकवानपुरका अत्यन्त घना वन फाँडेर बस्ती बसाइने काम शुरू गरियो ।

बर्मा र भारतको आसामबाट निकालिएका वा स्वदेश फर्केका नेपालीहरूलाई भ्रमण र मोरङको वन फाँडेर बस्न दिने काम पनि

सरकारले नै गर्‍यो । यसै बीच हुकुम प्रमाणीद्वारा वन प्राप्त गर्ने र बस्ती बसाउने नयाँ लहर आयो । प्रभावशाली र ठूलाबडा मानिसहरूले पहिले वन फाँड्न र आवाद गर्न लगाएको र पछि हुकुम प्रमाणी गराएर ल्याएको उदाहरणहरूले भन्नु धेरै मानिसहरू वन फाँड्ने कामतर्फ आकर्षित हुन थाले । २०१८ र २०२५ सालमा वन फाँडानी गरेर बसेका धेरै मानिसहरूलाई उनीहरूकै नाममा जग्गा दर्ता गरिदिने नीति सरकारले लियो । २०२१ सालमा सुकुम्बासी, भू.पू. सैनिक, बाढी पीडित र राजनैतिक पीडितहरूलाई वन क्षेत्रमा बसाउन पुर्नवास कम्पनी नामको संस्था नै स्थापित गरियो । यसरी २०४५ सालसम्ममा १ लाख ७४ हजार ९७२ बिघा वन सरकारले नै फाँड्न लगाएर बसोबास गरायो ।^{१८}

यस बाहेक पूर्व-पश्चिम राजमार्ग र अन्य राजमार्गहरू, नहर, विभिन्न उद्योगहरू र विकास कार्यक्रम सञ्चालनका निम्ति समेत ठूलो मात्रामा सरकारले वन क्षेत्र विनाश गर्ने गराउने काम गर्‍यो ।

२०१३ सालमा सरकारद्वारा गरिएको वन राष्ट्रियकरणले "हरियो वन नेपालको धन वा नेपालीको धन" अथवा "हरियो वन गाउँलेको धन" भन्ने भावना ल्याउनु त कता हो कता "हरियो वन सरकारको धन" भन्ने भावना उत्पन्न गरायो । जनता आफूले उपभोग गर्न समेत नपाउने वनको रक्षातर्फ उदाशील रहन थाले । आफूहरूले संरक्षित गरी आएको वन र वन पैदावरको उपभोग गर्न उनीहरू स्वयम् "चोर" हुनु पर्ने अवस्था सरकारले सृजना गर्‍यो । यसबाट नेपालको वन भन्नु भन्नु असुरक्षित हुँदै गयो र मासिदै गयो ।

यसरी, नेपालको वन सबैभन्दा बढी राज्य वा सरकारले विनाश गरेको छ र वन विनाशको निम्ति सबैभन्दा बढी उत्तरदायी पनि सरकार नै देखिन्छ । तर यहाँ बिर्सन नहुने कुरा के पनि छ भने हालैका वर्षहरूमा आएर वन संरक्षण गर्ने प्रयत्नमा पनि सरकारले नै अघि सरेर काम गरेको छ ।

विरालाको घाँटीमा घण्टी कसले

भुण्ड्याउने ?

वन मानव जाति र पृथ्वीको वातावरण संरक्षणको निम्ति अनि महत्त्वपूर्ण छ, वन पृथ्वीका करोडौं करोड मानिसको जीविकाको एक मात्र आधार हो, वन लाठी करोडौं प्रजातिहरूको बासस्थान पनि हो, र अफ्र सौञ्चै भन्ने हो भने वन विनाको जीवन असंभव छ, तर यो पनि साँचो हो, वन माँसिदै छ र अत्यन्त तीव्र गतिमा माँसिदै छ ।

वन अहिले विकसित देशहरूमा होइन, विकासोन्मुख देशहरूमा माँसिदै छ । वन माँसिदै छ गरिबीका कारण, अभावका कारण, बेरोजगारीका कारण, घट्टो कृषियोग्य भूमि र बढ्दो जनसंख्याका कारण । धेरै विकासशील देशहरू, देश विकासका निम्ति अति आवश्यक स्रोत तथा साधन जुटाउन वन आफैँ माँसिदछन् भने कति विकासशील देशहरू विकसित राष्ट्र र वित्तीय संस्थाहरूको ऋण र ऋणको ब्याज तिर्न वन मांस बाध्य भइरहेका छन् ।

वनको संरक्षण गर्न आवश्यक पर्ने व्यवस्थापन सीप र ज्ञानको कमीका कारण, व्यवस्थापन संरचना सञ्चालन गर्न आवश्यक स्रोत तथा साधनको कमीका कारण पनि वन विनाश भइरहेको छ ।

अब आएर कुनै एक देशको वन विनाशको निम्ति मात्र कुनै एक सिंगो कारण जिम्मेवार छैन । यसका निम्ति एउटा व्यापक अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण नै बन्नु पुगेको छ ।

समयमा भन्ने हो भने अविश्वास वर्तमान विश्वमा वन विनाशको सबैभन्दा प्रमुख कारणको रूपमा देखा पर्दछ । राष्ट्रहरूमा सरकार र सरकारी तन्त्र जनतामाथि विश्वास गर्दैन । वन सरकारलाई होइन सबैभन्दा बढी

जनतालाई चाहिन्छ र यसको संरक्षण पनि उनीहरूले मात्र गर्न सक्दछन् भन्ने कुरामा सरकारले विश्वास गरेको देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय वा विश्व स्तरमा विकसित र सम्पन्न मुलुकहरू - विपन्न र पछ्यौटे मुलुकहरू पनि आ-आफ्नो देशको वन संरक्षणमा उस्तिकै चिन्तित र प्रयत्नशील छन् भन्ने कुरामा विश्वास गर्दैनन् । दातृ देश र संस्थाहरू ऋण र अनुदान सँगै आफ्ना विचार र चाहना समेत लाद्न चाहन्छन् । यो अवस्था अब लगभग सबैको सामू स्पष्ट रूपमा देखा परिसकेको छ । धेरै मानिसलाई वन विनाशको साँचो कारण के रहेछ भन्ने थाहा पनि भैसकेको छ । तर विरालाको घाँटीमा घण्टी कसले भुण्ड्याउने ? जवाफ यसको बाँकी छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. नेपाली वृहत शब्दकोष, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृष्ठ ११९६
२. वन ऐन २०१८, नेपाल ऐन संग्रह, खण्ड ७, २०४३, श्री ५ को सर कार कानून तथा न्याय मन्त्रालय, कानूनी कित्ताब व्यवस्था समिति
३. Master Plan for the Forestry Sector of Nepal Revised Executive Summary, His Majesty's Government of Nepal, Ministry of Forests and Soil Conservation, Kathmandu, April 1991
४. The Forest for the Trees ? – Government Policies and the Misuse of Forest Resources - Robert Repetto, World Resource Institute, Page 5
५. उद्गी पेन १०
६. Trees for Life - World Food Day, 16 October, FAO, 1991
७. उद्गी
८. उद्गी
९. उद्गी
१०. उद्गी
११. UNCED - 92, National Report - His Majesty's Government of Nepal 1992
१२. Master Plan For the Forestry Sector of Nepal Revised Executive Summary
१३. Earth Audit - The World Environment 1972 to 1992 Where Now ? UNEP
१४. The Forest for the Trees ? Government Policies and the Misuse of Forest Resources - Robert Repetto - World Resource Institute (WRI)
१५. उद्गी
१६. उद्गी
१७. उद्गी
१८. श्री ५ को सरकार वन संरक्षण अध्यायन कार्यदलको प्रतिवेदन, २०४७